

**ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ «ВСЕСВІТНИКІВ»:
САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ В. М. ЄВСТАФІЄВА ТА Б. А. СЕРБЕНТО**

У статті вперше представлено раніше невідомі автобіографії істориків-всесвітників В. М. Євстафієва та Б. А. Сербенто, які працювали в Катеринославському/Дніпропетровському університеті у 1920–1930 рр. Біографії коротко розкривають педагогічний та науковий шлях вчених та надають можливість ознайомитися зі списком їхніх наукових праць.

Ключові слова: університет, історик, кафедра всесвітньої історії, Катеринослав, Дніпропетровськ.

В статье впервые представлены автобиографии ранее неисследованных историков-всемирщиков. В. М. Евстафиева и Б. А. Сербенто, работавших в Екатеринославском/Днепропетровском университете в 1920–1930-х гг. Биографии этих историков коротко раскрывают их учебный и научный путь. Они дают возможность познакомиться с перечнем их работ.

В. М. Евстафиев родом из Екатеринослава. Обучался в Киевском университете под руководством проф. П. М. Ардашева изучал источники по истории Франции. В Екатеринославском университете им. Караваяева с 1919 г. преподавал курсы всемирной истории. В 1931 г. уволен, с обвинением за пропаганду буржуазной идеологии.

Б. А. Сербенто – революционер, родом из Литвы. Изучал марксизм в Харькове. Занимался переводом литературы с русско- на литовский язык. С 1927 г. работал в Днепропетровске, был заведующим кафедры общей истории.

Ключевые слова: университет, историк, всемирная история, Екатеринослав, Днепропетровск.

In diesem Artikel sind zum ersten Mal die Autobiographien der früher unerforschten Welthistoriker W. M. Jewstafijew und B.A.Serbento veröffentlicht, die an der Universität Katerynoslaw/Dnipropetrovsk 1920–1930 gearbeitet haben. Die vorliegenden Biographien offenbaren den Lehr- und Wissenschaftsweg der genannten Hochschullehrer. Sie geben die Möglichkeit sich mit der Liste ihrer wissenschaftlichen Arbeiten bekannt zu machen.

W. M. Jewstafijew stammte aus Katerynoslaw, an der Kiewer Universität eignete er sich unter Leitung des Professors P. M. Ardaschew die Quellen in der Geschichte Frankreichs an. An der Karawajew-Universität Katerynoslaw unterrichtete er seit 1919 die Studiengänge für Weltgeschichte. 1931 wurde er als Vertreter der bürgerlichen Ideologie entlassen.

B.A.Serbento, gebürtig in Litauen, war Revolutionär. Er studierte in Charkiw den Marxismus. Er beschäftigte sich mit der Übersetzung der Literatur aus dem Russischen ins Litauische. Seit 1927 arbeitete er in Dnipropetrovsk, war Leiter des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte.

Schlüsselwörter: die Universität, der Historiker, die Weltgeschichte, Katerynoslaw, Dnipropetrovsk.

This article is the very first publication of the autobiography of historians V. Evstafiev and B. Serbento, who worked in Katerinoslav/Dnipropetrovsk University in 1920–1930 and have never been didactic before. These biographies reveal educational and scientific way of V. Evstafiev and B. Serbento and give the lists of their researches.

V. Evstafiev, who was born in Katerinoslav, studing sources of the history of France in the Kyiv University under the *duidawce* (не розібрав на яке слово замінить) of professor P. Ardashev. He taught world history *course* (не розібрав як це слово пишуться) in Katerinoslav University named after Karavaev after 1919. In 1931 he was fired for of bourgeois ideology propaganda.

B. Serbento, who was a born in Lithuania, was revolutionary and studied marxism in Kharkiv. He translated literature from Russian to Lithuanian. Worked as the head of the department of wored history in Dnipropetrovsk after 1927.

Keywords: University, historian, world history, Katerinoslav, Dnipropetrovsk.

Перші кроки вищої історичної освіти на Катеринославщині пов'язані з початком діяльності університету. Саме в цей період з'являється спеціальна кафедра з викладання та дослідження проблем всесвітньої історії. Становлення вищої історичної освіти у Катеринославі/Дніпропетровську характеризується «імпортом» істориків з інших університетських центрів та дисконтинуїтетом.

Внаслідок чого до середини ХХ ст. не склалося жодних напрямків, ані дослідницьких, ані педагогічних.

Окремі історики окресленого періоду, як правило українсти, привертати до себе увагу дослідників. Їхні біографії та творчий доробок знайшли висвітлення у статтях, монографіях [22; 23; 25]. Поза увагою дослідників опинилися представни-

ки цеху «всесвітників», за винятком М. В. Бречкевича, зірка якого загорілася на початку ХХ ст. в Юр'ївському університеті. Дослідженню катеринославського/дніпропетровського періоду його життя приділили свою увагу С. Падун та А. Портнов [21; 23].

Така неувага до вивчення раннього періоду університетських істориків–всесвітників, на наш погляд, викликана кількома факторами: уривчастістю вищої історичної освіти, і як результат – калейдоскопічністю зміни викладацьких кадрів, а також браком джерел про існування спеціальної кафедри загальної (всесвітньої) історії та про її співробітників.

Порушена у цій публікації проблема актуальна ще й тому, що сучасна кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара не має чітко визначеної дати відліку свого існування. У виданні «Бібліографічний покажчик викладачів кафедри всесвітньої історії» [3] вік кафедри вираховується з 1939 р. На офіційному сайті кафедри [17] зустрічаємо дату 1918 р. Подібні розбіжності у датуванні зайвий раз підкреслюють необхідність з'ясування важливого питання – року заснування нашої кафедри. Спираючись на останнє дослідження С. В. Волкової [5], про утворення історичних кафедр у Катеринославському університеті, відлік існування кафедри загальної історії як самостійного підрозділу можна вести з 1923 р. Разом з цим у С.В. одного з наших героїв – В. М. Євстафієва зустрічаємо інформацію, що його у 1920 р. було обрано на кафедру загальної історії [6].

Реконструкція персонального складу викладачів-«всесвітників», їхніх біографій та наукового доробку ускладнюється тим, що практично відсутні джерела з ранньої історії університету. Тому для реалізації першочергового завдання – встановлення імен «всесвітників», автор цієї розвідки звернувся до «Записок Дніпропетровського інституту народної освіти» (далі ДІНО) [12; 13] кінця 1920-х рр. та збірника «Професори Дніпропетровського університету» [24].

У результаті проведеної роботи щодо реконструкції історії кафедри вдалося встановити два імені. У збірці «Професори Дніпропетровського університету» згадується прізвище проф. (без ініціалів) Сербенто, але не вказується, на якому факультеті чи кафедрі він працював. Певне світло на цю постать проливає архівна особиста справа проф. М. В. Бречкевича, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ) у ф. 166, оп. 12, спр. 286 [4]. У документах, датованих 1934 р., проф. М. В. Бречкевич згадує ім'я завідувача кафедри всесвітньої історії Б. А. Сербенто. Таким чином нам вдалося визначити його

посаду і приналежність до складу викладачів кафедри всесвітньої історії. Білоруський історик В. А. Острога у своїх розвідках, присвячених розвитку досліджень з нової та новітньої історії Білорусії у міжвоєнну добу, аналізує статті Б. А. Сербенто, що були опубліковані у Білорусії білоруською мовою і позиціонує його як білоруського історика [19; 20]. Коротка згадка про Б. А. Сербенто міститься у дніпропетровській газеті «Зоря» за 1931 р. у статті, присвяченій перевірці навчальних програм ВНЗ Б. А. Сербенто згадується як такий, «що амністує ворожу ідеологію» [15]. Скоріш за все, він не запропонував радикальних заходів проти авторів тих програм, що були визнані невідповідними часу. У статті наводиться уривок з його промови: «Прояв механістичних, ідеалістичних і вульгаризаторських поглядів у науці і викладанні вважати за недостатню кваліфікацію педагогічних працівників» [15]. Він жодного слова не сказав про те, що ці викладачі недостойні стояти за кафедрою, або ж про необхідність їх термінового звільнення. Своєю позицією він наклав на себе нищівну критику.

У «Записках ДІНО» за тематичним принципом – сюжети з всесвітньої історії, автором були обрані праці В. М. Євстафієва [7–10], у яких він торкався проблем французької історії нового часу. У монографії О. А. Удада «Історія і духовність» [27] згадується, що курси з всесвітньої історії в університеті читав М. В. Євстафієв. Коротка згадка про нього міститься у звіті про роботу кафедри українознавства під керівництвом проф. Д. Я. Яворницького, де він значився у секції всесвітньої історії [30]. При більш пильному огляді «Записок ДІНО» стає зрозуміло, що він був одним з редакторів II тому «Записок» [13]. Подальша пошукова робота у бібліотеках міста і щасливий випадок дали змогу побачити збірник «Питання та Записки ДІНО» [11] за 1927 р. У ньому вміщено статтю нашого героя, яка присвячена «стажорській конференції на Соціально-Економічному відділу Факрофосу у Грудні 1926 року», але у прізвищі зроблено помилку, автор записаний як Євстафієв. У Державному архіві Дніпропетровської області містяться матеріали перевірки культпропу за 1931 р., в ході якої комісією було виявлено викладачів – «носіїв буржуазної ідеології» Дніпропетровського інституту народної освіти. У результаті п'ятеро викладачів було звільнено, поміж них був і В. М. Євстафієв [18, арк. 40]. Результати цієї перевірки опубліковані у дніпропетровській газеті «Зоря». Зі статті зрозуміло, що навчальні програми для ВНЗ «викривали» у викривленні, а то й відсутності марксистської методології. Стосовно навчальної програми нашого героя сказано таке: «...Так само, якщо не гірше стоїть питання з викладанням античного світу. Програма доцента

Євстаф'єва укладена в описово-хронологічному порядку, над нею тяжіє традиція буржуазної школи, нема в ній висвітлення дискусійних питань марксистсько-історичної науки, більше від того, суттю, крім окремих моментів нема в ній і натяку на класову боротьбу» [16].

У монографії С. І. Світленка присвяченій постатті Д. І. Яворницького [25, с. 209], з-поміж трьох істориків, що працювали в Катеринославському інституті народної освіти на 1921 р. і мали вищу історичну освіту, згадується і В. М. Євстаф'єв. Це дає нам підстави припустити, що В. М. Євстаф'єв був першим представником цеху істориків-«всесвітників», що працювали в університеті.

Про більш ранній етап життя В. М. Євстаф'єва знаходимо інформацію у фонді П. М. Ардашева¹, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [1; 2]. Там вміщено інструкцію, складену П. М. Ардашевим, для підготовки В. М. Євстаф'єва до професорського звання за кафедрою всесвітньої історії (спеціалізація «Новий час»). У ній перелічено новітню західну літературу з методології історії та зі всесвітньої історії (Новий час), з якою повинен ознайомитися здобувач. За новітньою літературою з інших періодів історії науковий керівник радив йому звертатися до професорів, що займаються відповідними періодами. В інструкції також іде мова про складання програми для майбутнього магістерського іспиту: «А також по мірі глибокого ознайомлення з фактичним матеріалом Нової історії рекомендується виробити програму, яка після мого затвердження ляже в основу магістерського іспиту. При виробленні програми слід звернути увагу на найбільш помітні події та епохи Нової історії. Як: гуманізм, реформація, розвиток національних держав, Французька революція, епоха Наполеона, до того ж окремі питання з цих

крупних подій та епохи необхідно буде розробити самостійно, на основі монографічної літератури, так і важливіших джерел, те й інше будуть детально указані коли програма буде представлена» [1]. Крім цього, у фонді проф. П. М. Ардашева міститься його відгук про звіт степендіанта В. М. Євстаф'єва за 1913 р. У ньому науковий керівник відзначає сильні та слабкі сторони роботи свого учня. П. М. Ардашев пише: «...З більш спеціальним оглядом Євстаф'єв ознайомився з питанням так званого “історичного матеріалізму” і як видно зі звіту залишив досить вірне – критичне відношення до цієї теорії, яка останнім часом намагається оволодіти історичною наукою» [2]. П. М. Ардашев ставить, як недолік В. Євстаф'єву те, що із сучасною іноземною літературою він знайомиться у перекладах, але зразу ж виправдовує учня, наголошуючи на тому, що бібліотека університету Св. Володимира не отримує сучасну західну наукову літературу. Резюмуючи звіт В. М. Євстаф'єва, проф. П. М. Ардашев відзначає: «Звіт пана Євстаф'єва свідчить про його велику любов до науки про серйозне та вдумливе відношення до предмету який він вивчає і намагання виробити власну думку з приводу кожного питання. ... Я вважаю, що крайнє бажано дарування для пана Євстаф'єва стипендії для більш інтенсивного заняття наукою, що б він не відволікався додатковими заняттями за ради шматка хліба» [2].

Взагалі з указаних документів можна зробити висновок, що В. М. Євстаф'єв виховувався, як говорили у радянські часи, у душі буржуазної науки з тяжінням до західноєвропейських наукових традицій.

Окреслений вище період життя В. М. Євстаф'єва побіжно висвітлюється у працях Н. Цьомки [29], що присвячені науковому спадку П. М. Ардашева, де про нього згадано як про одного з

¹ Павло Миколайович Ардашев (1865-прибл.1923 рр). Імперський історик, дослідник історії Франції. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету (1885–1889). Ще студентом під керівництвом проф. В. Гер'є написав дослідження «Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря», за яку удостоєний золотої медалі. Після закінчення навчання рекомендований професорським стипендіатом. У 1894 р. склав екзамен магістра історії. 1896-го поїхав у тривале закордонне відрядження. Досліджував діяльність провінційної французької адміністрації напередодні революції 1789 р. Працював у департаментних архівах 13 міст Франції, вивчав архівні матеріали; згодом – у Британському музеї. Його монографія «Провинциальная администрация во Франции в последние годы старого режима» побачила світ у 1900 р., а в жовтні того ж року одержала престижну премію ім. С. Соловійова У 1901 р. захистив її як магістерську дисертацію, а 1906 р. в Києві вийшов друком II том дослідження, за яке він отримав ступінь д-ра загальної історії, згодом III том, що містив 600 документів мовою оригіналу. Його трилогія зустріла схвальні відгуки в Росії, Франції та Англії, було опубліковано близько 30 рецензій. Викладав у Санкт-Петербурзькому, Новоросійському і Юр'ївському (Тарту) університетах. Від січня 1903 р. – доцент, згодом професор Київського університету. У національному питанні займав великодержавну шовіністичну позицію, відомий як українофоб та антисеміт. Перед поч. I-ї світової війни – один із керівників київської антиукраїнської організації «Клуб русских националистов», активний прибічник прем'єр-міністра П. Столипіна, член чорносотенного «Союза русского народа». Після проголошення УНР та українізації вищої школи переїхав до Криму, де працював у Таврійському університеті (1918–23). За французький переклад його роботи присуджено почесне звання «Officier de l'instruction publique» [28].

найталановитіших учнів професора. У дисертації А. Н. Зарубіна [14] поміж учнів П. М. Ардашева, згадується В. М. Євстафієв. Автор підкреслює, що тематикою своїх досліджень він продовжив роботу свого вчителя. В обох цих працях наш герой згадується як один із співавторів хрестоматій з всесвітньої історії, надрукованих когортою учнів та самим П. М. Ардашевим.

З наявної у автора інформаційної бази про М. В. Євстафієва можна зробити висновок, що, будучи студентом Київського університету Св. Володимира, В. М. Євстафієв відвідував семінари П. М. Ардашева, де вивчалися першоджерела з історії Франції передня 1789 р. Примітно, що опрацьовані за студентською лавою джерела [29] лягли в основу статей В. М. Євстафієва у роки викладання у вищі Дніпропетровська [7–10]. Беручи до уваги те, що його університетський наставник працював у багатьох архівах Франції і привіз звідти велику кількість джерел, можна припустити, що матеріали, на основі яких В. М. Євстафієв писав свої роботи у Дніпропетровську, були взяті саме у П. М. Ардашева, адже, судячи з його CV, у закордонних відрядженнях він не бував.

Таким чином, у результаті проведеної розвідки вдалося встановити приналежність двох викладачів університету до цеху істориків–«всесвітників» 1920-1930–х рр.

Наступний етап нашої роботи зводився до встановлення біографічних даних та пошуків наукового доробку цих осіб. Для розв'язання автором цього питання у півгоді стали матеріали ф.166, (оп. 12) ЦДАВОУ, в яких містяться особові справи окремих працівників вищів УСРР. Саме там було знайдено їхні особові справи. Справа М. В. Євстафієва (ф.166, оп. 12, спр. 2443) [6] складається з десяти документів, розміщених на 14 аркушах. Основну кількість документів становлять Curriculum vitae.

Особова справа Б. А. Сербенто (ЦДАВОУ ф.166, оп. 12, спр. 6932) [26] складається з його автобіографії та списку надрукованих праць. Автобіографію розміщено на одному аркуші.

Зважаючи на те, що це чи не єдині відомі на сьогодні джерела про дослідницьку діяльність українських вчених В.М. Євстафієва та Б. А. Сербенто, вважаємо за потрібне, щоб вони презентували себе самі. Стилiстику та граматику тексту залишаємо незмінними. Маємо надію, що опубліковані документи стануть відправним пунктом пошуків нових джерел та написання наукових розвідок з історії ранніх катеринославських/дніпропетровських істориків.

Curriculum vitae

Преподавателя Катеринославського І. Н. О. Володимира Миколаєвича Євстафієва [4]².

Народився 1882 року у Катеринославі. 1909 року закінчив київського університету по історичному відділу історико-філологічного факультету з дипломом І-го ступ.[еня]. Та золотою медаллю за конкурсну працю з загальної історії. З 1909 по 1911 р. був преподавателем історії у Катеринославській жіночій гімназії. В кінці 1911 року переїхав, з метою продовження освіти до Києва, де з початку жив з приватних лекцій, а 1913 по 1919 рік викладав історію у київських школах. Крім того з 7-го березня 1913 р. по 1-е липня 1916 р. був штатним професорським стипендіатом при кафедрі загальної історії, одержуючи стипендію спочатку з факультетських коштів, а останні роки з коштів міністерства народної освіти.

1919 року був обраний лектором Катеринославського Народного Університету імени Каравая, по загальній історії, де й викладав до зачинення університету у серпні 1920 р. В травні 1920 р. був обраний на катедру загальної історії в І.Н.О³. Зараз веду курси стародавньої, нової та новітньої історії, а також керую педпрактикою студентів по суспільствознавству. Викладаю українською мовою.

З минулого року науковий співробітник кафедри українознавства по секції загальної історії.

Маю слiдуючі праці:

1) Крестьянские указы 1789 г. во Франции как исторический источник (за цю працю маю золоту медалю від Київського університету)

2) Справоздання з наукової праці за часів пробування професорським степендіантом. Маю прихильну рецензію наукового комітету міністерства народної освіти. Частина справоздання під заголовком «Критико-библиографический обзор сочинений на русоком языке по гуманизму». – було ухвалено надрукувати в «Університетських известиях» (Див.[итись] журнал ученого комітета міністерства народного просвiщення 9-го марта 1915 года, за № 2067).

3) Указы 3-го сословия Аррасского бальяжа 1789 г. Соч.[инения] Никифарова, Руткевича и Евстафиева. Киев. 1911.

4) Хрестоматія по всеобщей истории. Часть. I. Эпоха гуманизма и реформации. Составители Ардашев, Никифоров Евстафиев, Зарудский, Руткевич. Киев.1914.

5) Хрестоматія по всеобщей истории. Киев 1915 (1-е видання), 1916 (2-е видання). Автори ті ж.

² Текст подається зі збереженням граматики та пунктуації оригіналу.

³ До приїзду професора М. В. Бречкевича восени 1923 р., читав усі курси загальної історії.

6) Хрестоматія по всеобщей истории. Часть. II. Эпоха абсолютизма и революции. Киев 1915. (Автори ті ж).

7) Ополченська повинність французького селянства на передодні Великої Французької революції за наказами Етампського бальяжу. (Українською мовою здано до друку. Маю прихильну рецензію катеринославського метод кому).

8) Шляхова повинність і шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. (готово до друку)

9) «Гуманізм», або «Відродження» у марксистському та буржуазному осмисленні. (готується до друку).

Автобіографія Сербента Б. А. [22]⁴

Народився у 1898 р. у Литві, батько народний учитель. Я учився в гімназії, закінчив 8 класів, у Харківському ІНО-3 курси. З 1922 по 1927 рр. був аспірантом спочатку кафедри марксизму та марксознавства, далі з 1923 р. Українського інституту марксизму. З 1915 по 1917 рр. я перебував членом народницької організації молоді (Литва). У січні 1917 р. вступив до партії Соц. Революціонерів. З вересня 1917 до червня 1920 р. був лівим есером. Був на запільній роботі. До СРСР я потрапив втікаючи у 1920 р. з литовської в'язниці. З 1917 по 1921 р. основна праця – партробота. Разом з тим я учився. У 1920-1921 рр. перебував у

Червоної армії на літературній роботі і вочним цензором при особовому відділі Західного фронту. В той час основною моєю роботою була робота літературна у закордонному бюро комармії Литви. У 1921–1922 рр. учився в ІНО. Почав навчання у виші у 1918 р. До 1927 рр. був аспірантом, працював у губпартшколі, Артемівському університеті, викладав в медінституті історію Заходу. В 1927 р. був командированою НАРКОМ просом до Дніпропетровського ІНО де працюю і по цей час.

Надруковані праці

1. Вибори та напади 1789 р. у Франції (надруковано 1925 р. у білоруському журналі «Полимя»).

2. Социально-экономические причины Китайской революции.

3. Нарис з історії аграрних відносин в Китаї (обидві надруковані в журналі «Червоний шлях» 1927 р.).

4. Китайська революція. (популярна брошура видана білоруською мовою видавництво ДВУ).

Переклав купу книг та брошур на литовську мову. Серед них:

5. А. Богданова «Начальный курс политэкономии».

6. Покровский «Русская история в самом сжатом очерке». 16.4.1930 р.

Бібліографічні посилання

1. Ардашев, П. Н. Инструкция к преготовлению к профессорскому званию по всеобщей истории даная В.Н. Евстафиеву [Текст] / П. Н. Ардашев // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. – 167. – № 19.

2. Ардашев П. Н. Отзыв проф. Ардашева об отчёте стипендиата В. Н. Евстафиева [Текст] / П. Н. Ардашев // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – I, 9375.

3. Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії [Текст] / за ред. С. Й. Бобилевої. – Д.: Вид-во ДДУ, 2007. – 88 с.

4. Бречкевич, М. В. Особова справа // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. – 826.

5. Волкова, С. В. Особливості викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти [Текст] / С. В. Волкова // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції 25–24 березня 2017 р. м. Дніпро, Ч. 1. / наук. ред. Ю. В. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 138–140.

6. Євстафійєв, В. М. Ополченська повинність французького селянства на передодні Великої французької революції за наказами Етампського бальяжу [Текст] / В. М. Євстафійєв // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 297–317.

7. Євстафійєв, В. М. Особова справа // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 2443.

8. Євстафійєв, В. М. Сенйоріальна юстиція у Франції на передодні Великої Революції [Текст] / В. М. Євстафійєв //

Наукові записки історично-філологічної секції / ред. проф. М. В. Бречкевича. – Дніпропетровське, 1929. – С. 107–165.

9. Євстафійєв, В. М. Сільське управління у Франції за наказом Етампського бальяжу 1789 р. [Текст] / В. М. Євстафійєв // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти / ред. В. М. Євстафійєв та ін. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 321–364.

10. Євстафійєв, М. В. Шляховий податок і сільські шляхи в Етампському бальяжі в кінці старого ладу. за наказами 1789 року / М. В. Євстафійєв // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти [Текст] / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 319–342.

11. Євстафійєв, М. В. Уваги з приводу стажорської конференції на Соціально-Економічному відділі Факрофосу у Грудні 1926 року [Текст] / М. В. Євстафійєв // Питання та Замітки Дніпропетровського Інституту Народної Освіти. – Дніпропетровське: Видання Дніпропетровського Інституту Народної Освіти, 1927. – С. 12–16.

12. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти 1927 р. [Текст] / ред. М. Ф. Злотніков, А. В. Рейнгард. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – 394 с.

13. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти 1928 р. / ред. В. М. Євстафійєв та ін. – Дніпропетровське, 1928. Т. – 2. – 402 с.

14. Зарубин, Н. А. Проблемы истории старого порядка и революции конца XVIII века во Франции в творчестве П. Н. Ардашева [Электронный ресурс] / Н. А. Зарубин. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problemy-istorii-starogo-poryadka-i-revoljutsii-kontsa-xviii-veka-vo-frantsii-v-tvorchestve/>

⁴ Текст подається зі збереженням граматики та пунктуації оригіналу.

15. **Каплун, С.** Непримеренно боротися на два фронти [Текст] / С. Каплун // Зоря. – № 95 (2639). – 1931.
16. **Каплун, С.** У розгорнутий наступ на теоретичному фронті [Текст] / С. Каплун // Зоря. – 1931. – № 95 (2639).
17. Кафедра всевітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олесь Гончара [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnu.dp.ua/view/kafedra_vsesvitnoi_istorii/
18. Матеріали и предложения к пленуму горкома (КП(б) У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине // Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 18. – Оп.1. – Спр. 925.
19. **Острога, В. А.** Белорусская синология периода 1925-1941 гг. [Текст] / В. А. Острога // Беларусь в современном мире: материалы VII Международной конференции, посвященной 87-летию образования Белорусского государственного университета, 30 октября 2008 г. / редкол.: В. Г. Шадурский [и др.]. – Минск: Тесей, 2008. – 304 с. – С. 42–43.
20. **Острога, В. А.** Новая и Новейшая история Франции в трудах историков БССР [Текст] / В. А. Острога // Труды факультета международных отношений. – 2012. – Вып. 3. – С. 29 – 32.
21. **Падун, С. В.** Життя і наукова діяльність історика слов'янства М.В. Бречкевича (1870–1963 рр.) [Текст] / С. В. Падун // Гуманітарний журнал. – 2002. – С. 68–70.
22. **Портнов, А. В.** Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі [Текст] / А. В. Портнов. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 78 с.
23. **Портнов, А.** Історії істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ століття [Текст] // А. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 237 с.
24. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олесь Гончара: Біобібліограф. довідник [Текст] / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 596 с.
25. **Світленко, С. І.** Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: монографія. [Текст] / С. І. Світленко. – Д.: Ліра, 2015. – 312 с.
26. **Сербенто, Б. А.** Особова справа // ЦДАВОУ – Ф. 166. – Оп. – 12. – Спр. 6932.
27. **Удод, О. А.** Історія і духовність [Текст] / О. А. Удод. – К.: Генеза, 1999. – 145 с.
28. **Урсу, Д. П.** Ардашев Павло Миколайович [Електронний ресурс] / Д.П. Урсу Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43192/
29. **Цьомка, Н.** Науково-педагогічна діяльність П. М. Ардашева в Київському університеті [Електронний ресурс] / Н. Цьомка // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 73. – С. 81–83. Режим доступу: [file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/альберт/Downloads/gileya_2013_73_36%20(1).pdf)
30. **Чапля, В.** Науково-дослідна катедра українознавства в м. Дніпропетровськ. Становище її та діяльність за р. 1925. – 26 / В. Чапля // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.

Надійшла до редакції 23.06.2017